

Москви. У республіці аж до смерті вченого вестиметься кампанія по «викриттю» «монументального жреця зоологічного націоналізму» та його «фашистської концепції».

Трагічний фінал життя М. С. Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був цілком закономірним і типовим для долі багатьох представників національної інтелігенції, а з огляду на політичне минуле і наукові погляди історика — навіть неминучим. Нині процес повернення Грушевського до свого народу, історичної науки, загальнолюдської культури стає все стрімкішим. Виходять його праці, досліджується життя, пошановується ім'я. І, можливо, саме тепер нам слід вберегтися від спокуси ідеалізації великого історика і непересічної особистості, від створення нових міфів, але вже зі зворотним знаком.

На наш погляд, науковцям і архівістам, громадськості республіки варто взятися за розв'язання принаймні трьох невідкладних і взаємопов'язаних завдань. *Перше.* Вести послідовне видання праць вченого, спочатку доступним на сьогодні фототипним способом. Одночасно готувати зібрання творів, яке б включало наукові праці, публіцистику, підготовчі матеріали, багату епістолярію. *Друге.* Організувати скоординовану на державному рівні роботу по розшуку документальних матеріалів про життя і діяльність Грушевського як у вітчизняних, так і зарубіжних архівах. *Третє.* Підготувати наукову біографію М. С. Грушевського, яка б ґрунтувалася на всьому комплексі документів та об'єктивних оцінках його дослідницької і громадсько-політичної діяльності. *Четверте.* Необхідно розпочати вивчення наукового, перекладацького доробку інших Грушевських — Катерини, Олександра, Марії, які теж зробили певний внесок у скарбницю української культури.

Одержано 14.08.91.

Идет речь о последних годах жизни и деятельности М. С. Грушевского, раскрывается содержание кампании «разоблачения» ученого в республике.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується розповідь про долю О. Я. Шумського та деяких інших осіб, котрі проходили по так званій справі «УВО». Автор звертається до подій 1933—1934 рр., коли проходила «чистка» партії, оцінює наслідки вбивства С. М. Кірова, після якого почалася нова хвиля репресій.

«Зачитані Вами свідчення Полоза,— зазначалося в листі,— природно викликали у мене гостру реакцію обурення. А оскільки Полоз користувався у колі людей, котрі його знали, репутацією особисто чесної людини, то я не міг повірити, що він причетний до базгранини такої брудної провокації. Інакше кажучи, я вважав, що зачитані мені «свідчення» — інсинуація і що я просто шантажований. Але після зустрічі з Полозом я повинен принести Вам своє вибачення. Коротка розмова з

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1990. — № 12; 1991. — № 4, 5, 6, 7, 8, 10.

ним розвіяла мої сумніви: Полоз підтвердив мені, що він «дещо подібне підписав», прохаючи не робити поспішних висновків, доки я не вислухаю його пояснень про те, як це трапилось. Однак його спроби посиленнями на обстановку, умови, стан та інші «таємниці творчих мук» пом'якшити мерзенність свого вчинку — підписання провокаційної вигадки — не досягають мети. Кінець кінцем не так вже важливо, чи стала людина мерзотником свідомо і навмисне, тобто за внутрішнім спонуканням, або під впливом й тиском зовнішніх обставин. Важливий факт».

Під час перебування на Соловках О. Я. Шумський зрозумів, що доведеться вести боротьбу не тільки за своє політичне виживання, а й за життя в прямому смислі слова. Олександр Якович, котрий взагалі був людиною не дуже міцного здоров'я, тяжко захворів, почалося випадіння зубів, давалися взнаки інші наслідки соловецького ув'язнення. А втім він вимагає об'єктивного розгляду своєї справи, буквально бомбардуючи інстанції листами. І добивається, хоч і не стопроцентного, але результату: 10 грудня 1935 р. постановою Особливої наради при НКВС СРСР його справу переглянуто і на зміну попереднього рішення тюремне ув'язнення замінюється засланням у Красноярськ на строк, що залишився.

О. Я. Шумський сприйняв цю постанову як зайвий доказ власної правоти. Він вирішив діяти радикально. По дорозі у Красноярськ, у поїзді, він оголошує голодування, вимагаючи повної реабілітації і визволення із заслання. 17 грудня 1935 р. він прибуває до Красноярська. Стан його різко погіршується, що частково стало наслідком голодування. Саме на цій підставі йому спочатку відмовляють у необхідному лікуванні¹. 17 січня 1936 р. він надсилає телеграму до ЦК ВКП(б) Сталіну, а її копію — тодішньому наркомові внутрішніх справ СРСР Ягоді. Ось про що, зокрема, йшлося у телеграмі: «Два аргументи висуваються проти моєї поведінки...

Перше: «Ви на волі і тому Ваше голодування не має сенсу». Називати заслання волею можливо лише в порядку злого, глумливого, арештантського жарту. Свобода засланого — це свобода собаки на ланцюзі. Але для мене суть справи не в свободі, а в реабілітації — у знятті приліплених мені наклепницьких обвинувачень (приналежність до УВО тощо). Без зняття цих обвинувачень ніяка свобода мені не потрібна...

Друге: «Ви вважаєте себе комуністом, а оголошуєте голодування. Адже це виступ проти партії. Партія проти самогубства, а голодування це самогубство тощо». Кажуть, що я повинен писати і прохати перегляду. Та я писав й прохав. Писав два з половиною роки і терпляче чекав. Однак всі мої листи йшли як у ополонку й прохання залишилися без відповіді. А я комуніст — чесна людина, зображений на підставі мерзенного наклепу в очах громадської думки шахраєм... Так що мені залишалося робити? Виявити толстовське непротивлення злу чи продовжувати добиватись реабілітації будь-якою ціною. Зрозуміло, що друге. Та раз прохання не діють, то в мене залишився один засіб — моє життя. І я зобов'язаний був вжити його. Адже цими наклепницькими обвинуваченнями я відкинутий у табір ворогів комунізму. Комуністи вважають мене ворогом, а вороги використовують моє ім'я як знаряддя проти комунізму. Зрозуміло, що я повинен вилучити своє

¹ Мешкав О. Я. Шумський у будинку № 43 по вулиці Червоної армії у самотньої господині. Тут він продовжив голодування, спочатку «сухе», а через декілька днів почав приймати воду. 8 січня 1936 р. до нього приїхала дружина, Є. О. Гончаренко, котра склала спеціальний акт про голодування чоловіка, а 13 січня написала заяву, в якій, зокрема, зазначила, що виїздить з Красноярська, не бажаючи брати на себе відповідальність за наслідки голодування і що повернеться з сином, котрому хоче показати «живого чи вже померлого батька». 14 січня Є. О. Гончаренко виїхала до Москви, а О. Я. Шумський продовжував голодувати.

ім'я із списку ворогів комунізму. Вилучити ціною життя, викреслити власною кров'ю». Наприкінці телеграми О. Я. Шумський звернувся до Сталіна: «Тільки Ваша причетність до мого питання врятує мене від остаточної загибелі. Тому я прошу Вас, товариш Сталін, втрутитись в моє питання й приділити йому хвилинку уваги».

І увагу телеграмі приділили, хоча скоріше за все це зробив не Сталін особисто. О. Я. Шумський одержав телеграму з ЦК ВКП(б), в якій йому пропонувалося припинити голодування і зайнятися спростуванням висунутих проти нього обвинувачень. 1 лютого 1936 р. він дає телеграму Г. Г. Ягоді, в якій заявляє, що припиняє голодування і висловлює надію, що через 2—3 дні його відправлять до Москви на лікування.

Однак невдовзі стало зрозуміло, що нікуди його не думають відправляти. 9 і 20 лютого, а також 11 березня 1936 р. він надсилає нові телеграми до НКВС СРСР та ЦК ВКП(б). У відповідь — мовчання. Але мовчання красномовне. Справа в тім, що, напевне, ті, хто фабрикував справу О. Я. Шумського, зрозуміли: ще трохи його зусиль і стане зрозумілим, що «націонал-ухильника» позбавили волі, власне, безпідставно. Дещо занервував навіть нарком внутрішніх справ України, один з головних ініціаторів справи «УВО» В. А. Балицький. 7 березня 1936 р. на ім'я Г. Г. Ягоди він надіслав так звані «слідчі матеріали про контрреволюційну діяльність Шумського Олександра Яковича». Фактично це були видобуті слідством, як правило, недозволеними методами, свідчення проти О. Я. Шумського. Перелік осіб, котрі дали такі свідчення, значний (близько 30 чоловік), а відтак В. А. Балицький діяв безпрограшно: надто багато свідчень про те, що Шумський «небезпечний» і йому не можна надавати волю. До того ж у цей час машина «великого терору» набирала дедалі більших обертів і на те, щоб детально і, до речі, вдруге аналізувати вже «вирішену» справу, просто бракувало часу.

У 1936 р. замість Г. Г. Ягоди наркомом внутрішніх справ став М. І. Єжов. Для О. Я. Шумського це означало початок нового туру боротьби. У жовтні він пише листа М. І. Єжову та Л. М. Кагановичу, в якому, зокрема, зазначає: «Не хотілося писати про такі речі. Думав, влаштується. Дрібниці. Але нема виходу... Я в лікарні. Поліневрит, інші ускладнення. Лікарі наполягають на переведенні з важкої лікарняної обстановки у санаторні умови з грязелікуванням та іншим, чого в лікарні немає. У найгіршому разі допускають переведення у спокійну домашню обстановку...

Поставало питання про переїзд сюди родини. Але у красноярських житлових умовах це означає, що не тільки я не отримав би тієї «спокійної домашньої обстановки», про котру говорять лікарі, але й родину було позбавлено кутка, який вона має в Саратові, оскільки тут вона його не одержить. До того ж біда з сином. Хлопчика виставили зі школи (телеграма дружини). Пишу про це, бо не думаю, що ці утиски базувалися на політичній директиві. Та позбавитися їх без Вашого втручання не можна».

Однак не дочекався О. Я. Шумський ані приїзду своєї родини, ані поліпшення умов лікування. На початку 1937 р. НКВС СРСР розпочав справу про «підпільну контрреволюційну діяльність серед українського заслання та зв'язки українського заслання з контрреволюційним підпіллям України». У колі запідозрених опинилися діячі з України, що відбували строк у Саратові, Омську, Курську. Не був обділений увагою і О. Я. Шумський. Більше того, у одному з документів НКВС зазначалося: «Треба думати, що вказівки про підпільну роботу по боротьбистській лінії можуть виходити насамперед від Шумського О. Я., члена центру УВО, котрий відбуває заслання у м. Красноярську. За нашими відомостями, через дружину Шумського — Гончаренко (меш-

кає у м. Саратові) здійснюється зв'язок Шумського з активом українського контрреволюційного підпілля».

Є. О. Гончаренко заарештували 18 жовтня 1937 р. Як свідчать документи, вона винною себе не визнала. А обвинувачували її у тому, що вона була учасницею «антирадянської есерівської націоналістичної групи», розповсюджувала «контрреволюційний наклеп», підтримувала зв'язки з «українськими есерівськими націоналістичними елементами, засудженими у справі «СВУ».

Всього цього вистачило, щоб 8 грудня 1937 р. судова трійка при Управлінні НКВС по Саратовській області ухвалила постанову про розстріл Є. О. Гончаренко. Того ж 8 грудня вирок виконали². Разом з Є. О. Гончаренко по цій сфабрикованій справі проходили: П. Ю. Гермайзе (він одержав 10 років виправно-трудових таборів), Н. А. Коцюбинська, Г. К. Дорошкевич, П. С. Палько, О. Т. Андрієвська (всі розстріляні).

Влітку 1937 р. на Україні виникла справа так званої «буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів», про яку ми ще будемо говорити окремо. Ім'я О. Я. Шумського часто згадувалось у «свідченнях осіб, які проходили у справі «боротьбистів». І цього разу «цариця доказів» безвідмовно спрацювала: на підставі телеграфного розпорядження НКВС СРСР від 9 жовтня 1937 р. О. Я. Шумського заарештували. Це сталося 15 жовтня. З того часу він перебував у лікарні Красноярської тюрми. Коли у вересні 1938 р. дали вказівку привезти його до Москви, у відповідь на ім'я Б. З. Кобулова надійшов рапорт, в якому зазначалося: «Заарештований Шумський у зв'язку з хворобою (паралізований) не може бути допитаний і етапований до Москви».

У жовтні 1938 р. з'явився «обвинувальний висновок» (одним з тих, хто його підписав, був Прокурор СРСР А. Я. Вишинський). В ньому, зокрема, зазначалося: «Органами НКВС викрито й ліквідовано українську антирадянську фашистську організацію, яка готувала у блоці з правими, троцькістами та військово-фашистською організацією відторгнення України від Радянського Союзу.

Одним з організаторів та керівників української антирадянської фашистської організації був заарештований Шумський О. Я.

На підставі цих даних Шумського О. Я., що відбував заслання у Красноярському краї, у жовтні 1937 року було заарештовано...

Шумський винним себе не визнав.

Викривається свідченнями засуджених у 1933 р. членів «УВО»... і заарештованих у 1937 р. членів центру української націоналістичної організації...

² О. Я. Шумський довго не знав, що трапилося з дружиною. Так, 26 червня 1940 р. з міської лікарні Красноярська він надіслав листа до ЦК ВКП(б) на ім'я М. Ф. Шкірйатова. Описуючи, як було припинено його справу у 1939 р., Шумський зазначав: «Я, зрозуміло, отримав деяке моральне задоволення, хоча на цьому не скінчилися мої злигодні. Я не тільки не реабілітований, але наді мною продовжує тяжіти ягодницька постанова про адміністративне заслання. Мені заявили, що про відміну цієї постанови треба написати у НКВС. Я написав, але відповіді поки що нема. Та це ще не все... Через певний час після виходу з тюрми... мені вдалося розшукати сина. Він повідомив мені, що через два дні після мого останнього арешту у жовтні 1937 року була заарештована і моя дружина, Гончаренко Євдокія Олексіївна, саме як дружина «державного злочинця Шумського» за недоносительство та співучасть у його злочинах. І ось мене, цього страшного «державного злочинця», звільняють «за відсутністю складу злочину», а мою дружину за «недоносительство» про мої «злочини» закатили на десять років у концтабір з конфіскацією та суворою ізоляцією так, що з нею не можна не тільки списатися, але не можна навіть до пуття взнати, де вона знаходиться. (За припущенням сина, вона десь у концтаборі біля м. Татма)...

Моє прохання — звільнити дружину, котра страждає ні за що, дати мені можливість лікуватися й позбавити мене від безглузвих адміністративних мотузок. Можливо, мені ще вдасться зайнятися чимось корисним. Я ще сподіваюся».

На підставі вищевикладеного:

Шумський О. Я. підлягає суду Військової Колегії Верховного Суду СРСР із застосуванням закону від 1 грудня 1934 р.».

Авторів цього «висновку» не бентежило, як міг хворий О. Я. Шумський керувати організацією з Красноярської лікарні. Не бентежило й те, що його знову збиралися судити на підставі свідчень 1933 р., тобто тих, за якими його вже позбавили волі. Але найбільше вражає невеличка довідка до «висновку»: «Заарештований Шумський утримується під вартою у Красноярській тюрмі з жовтня 1937 року.

Речових доказів по справі немає».

За доказами у червні 1939 р. звернулися знову на Україну, в Управління держбезпеки НКВС республіки. Однак нічого, крім застарілих і деяких нових свідчень, не знайшли, а здоров'я Олександра Яковича все погіршувалося. У жовтні 1939 р. було складено медичну довідку, в якій зазначалося: «Хворий 4 роки. У лікарні лежить біля 2-х років у одному положенні... Обидві ноги у стані паралічу: ходити не в змозі, самостійно встати не в змозі, при здійсненні рухів спостерігається різкий біль в ногах і тремтіння у всьому тілі.

Діагноз: хронічний поліневрит».

Наступного місяця, а саме 22 листопада 1939 р., постановою слідчого слідчої частини Управління НКВС Красноярського краю Фраймовича карне переслідування Шумського слідством через брак матеріалів і хворобу було припинено. В силі залишилося лише рішення Особливої наради при НКВС СРСР про його заслання до 1943 р.

О. Я. Шумський продовжував апелювати. Відповіді були невтішними. Так, у жовтні 1940 р. Головна Військова Прокуратура, не заперечуючи проти переведення Шумського в інше місце заслання, «не знаходить підстав про відміну рішення у його справі й визволення...»³. Останню з подібних відповідей на клопотання про реабілітацію Олександр Якович одержав у липні 1945 р. з секретаріату Особливої наради при НКВС СРСР.

Коли розпочалася війна, О. Я. Шумський звертається з проханням використати його у боротьбі з фашизмом⁴. Однак і це прохання відхиляють. Ніяких шансів вирватися з лещат застарілих звинувачень О. Я. Шумському не дають. Напевно, він почав здогадуватися про трагічну долю дружини, а наприкінці 1942 р. його сповіщають, що на фронті загинув молодший син Яр Олександрович. Про долі інших синів і доньки він не має ніякої звістки. 13 травня 1943 р. закінчився строк заслання. Однак О. Я. Шумський нікуди не зміг поїхати через нове загострення хвороби. Ще три роки він продовжує лікуватися у Єнісейську та Красноярську.

На 1945 р. припадає нова хвиля його активності у спробах реабілітації. У квітні він апелює до 11-ї сесії Верховної Ради СРСР, пише Л. М. Кагановичу листа, в якому звертається до свого колишнього опонента: «Тільки Ви можете засвідчити, що мій «шумськизм» «не такий вже страшний чорт, як його малюють» і тільки Ваша підтримка

³ Невдовзі О. Я. Шумського перевели у місто Єнісейськ.

⁴ Так, 31 березня 1942 р. він звертається з листом до Сталіна: «Вважаю себе зобов'язаним знову нагадати про себе й запропонувати свої послуги. Роблю це не тому, звичайно, що вважаю себе вкрай потрібним, що без мене не обійтись. Ні. Навпаки, я не дуже високої думки про свої теперішні фізичні якості бійця... Я старий революціонер і не можу бути спокійним, коли справа, котрій було присвячено все моє життя, під смертельною загрозою... Я заявляю про своє бажання бути корисним, а справа Ваша вказати моє місце у боротьбі.

Зрозуміло, що поява моя зараз у лавах бійців революції була б одночасно і відповіддю всім, хто оббрехав мене прилюдно... Публічна дискредитація знімається публічною реабілітацією, а особисті почуття не мають значення. А особливо тепер, коли трагічне «бути чи не бути» постало не перед принцем датським, а перед радянським ладом, перед майбуттям людства».

може допомогти мені вибратися із стану безнадійності, в якому я перебуваю. Прошу її у Вас». Наскільки вдалося з'ясувати, від Л. М. Кагановича відповіді не було. Та й не міг він допомагати людині, ініціатором політичної смерті якої був ще в 20-ті рр.

У травні 1945 р. О. Я. Шумський надсилає листа Л. П. Берії з проханням допомогти одержати постійний паспорт, оскільки навіть після закінчення строку заслання йому відмовили в цьому. Він зазначає також, що після загибелі сина йому перестала писати хатня робітниця, котра в Саратові всі роки оберігала їх майно. За його словами, вона «вирішила присвоїти моє майно, вважаючи, що, будучи хворим, я не в змозі буду їй протидіяти у цьому. Так мені повідомили мешканці квартири, в якій жила моя родина... Виходить, що і на захист проти грабежу я позбавлений права, як такий, що піддався несправедливим репресіям».

Можливо, ці неперевірені відомості, чи бажання просто побачити місце, де мешкали його рідні, спонукали О. Я. Шумського до подорожі до Саратова. 8 червня 1946 р. у супроводі співробітника лікарні він виїхав з Красноярська, а 15 червня прибув до Саратова. Через кілька днів, 20 червня, О. Я. Шумський пише документ під назвою «Для слідства». Ось уривок з нього: «Рішення про самогубство, останню найвищу форму протесту, я прийняв після того, як вичерпав всі засоби боротьби за реабілітацію.

Я прийняв рішення «кінчати» ще восени 1945 року, але не хотів вмирати в Сибіру — я надто його ненавиджу. Вирішив померти на батьківщині — «земля кличе». Вирішив заїхати до Саратова, щоб взнати від Зінаїди Андріївни Михайлової про життя без мене моїх близьких та подякувати їй за допомогу їм у важкий час. Але тут я відчув, що зовсім ослабнув і що дістатися рідних місць за теперішніх умов у мене не вистачить сил. Доведеться закінчити життя тут. Владу я не поставив перед фактом, оскільки ще 18 жовтня 1945 року листом на ім'я Сталіна сповістив про прийняте рішення»⁵.

Тоді ж О. Я. Шумський знищив рукопис своєї великої за обсягом монографії (близько 50 друкованих аркушів) під назвою «Малороси». Він працював над ним всі роки заслання і називав «найкращим, найбільш продуманим здобутком моєї душі»⁶.

Пройшов ще майже місяць, і Шумський вирішив здійснити задумане. 17 липня 1946 р. він робить запис під назвою «Останні думки»: «Прийшов час розстання⁷ з тіннями моїх близьких, дорогих, рідних. Сумні дні й безсонні ночі провів я тут в спогадах про все, мої любі. Та в цьому й полягала мета моєї далекої й останньої подорожі. Тепер удар блискучого клиночка в серце обірве й мої поневіряння. Це разом позбавить мене від гніту потрійного тягара — дискримінації, самотності, хвороби»⁸. У цей же день О. Я. Шумський власноручно наніс удар ножем в серце. І удар цей виявився невдалим. Наступного дня Олександр Якович занотує: «Кепсько, схибив. Зав'яз клиночок між ребрами і не дістав серця. Рука не схибила та сили мало. Зовсім ослаб. В такому разі доведеться ужити іншого засобу сьогодні»⁹. Однак іншого засобу він не вжив. Можливо, його хтось умовив. Або спрацювали якісь інші мотиви. О. Я. Шумський вижив і можна висловити припущення, що це надихнуло його реалізувати свою попередню мету — померти на Україні. 18 вересня 1946 р. він виїхав із Саратова до Ки-

⁵ Архів ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 237, арк. 45.

⁶ На нашу думку, варто докласти особливих зусиль для того, щоб розшукати копію цього рукопису, яка цілком ймовірно могла бути зроблена співробітниками НКВС.

⁷ Так у рукопису.

⁸ Архів ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 237, арк. 46.

⁹ Там же.

ева. Та доїхати йому все-таки не судилося. Як свідчить офіційна довідка, він раптово помер на станції Кирсанов¹⁰.

Доля інших осіб, котрим приписали участь в «УВО» (а серед них були вельми примітні постаті), заслуговує на увагу дослідників. Ось що, зокрема, пише І. Майстренко про одного з помітних в минулому діячів УКП А. А. Річицького: «Призначений Сталіном до знищення, він був посланий 1932 року уповноваженим ЦК КП(б)У для хлібозаготівель (він був кандидатом у ЦК)... Тоді на хлібозаготівлях чинилося страшне насильство над селянами... Це робилося нібито за розпорядженням Річицького, як розповідав мені мій слідчий НКВД на початку 1937 року, коли я сидів заарештований... З інформації мого слідчого можна було зробити висновок, що ті безчинства... свідомо й за планом робили агенти НКВД, щоб потім обвинуватити в цьому Річицького і знищити його як теоретика українського комунізму»¹¹.

Поза сумнівом, правильно говорячи про загальні обставини загибелі А. А. Річицького, І. Майстренко перебільшує «провокаційну» роль НКВС (у 1932 р. ще ДПУ). Справа у тім, що перебуваючи як уповноважений ЦК КП(б)У у Арбузинському районі Одеської області, А. А. Річицький у виступі на зборах партійного і радянського активу району рекомендував застосовувати до тих, хто саботує хлібозаготівлі, репресивні заходи (грошові штрафи, арешти, конфіскація майна, виселення за межі району). Однак ці рекомендації відбивали не тільки і не стільки його власну позицію, скільки загальну тогочасну лінію політики у організації хлібозаготівель. Як відомо, цей виступ пізніше був використаний для дискредитації А. А. Річицького. Постановою судової трійки ДПУ УСРР від 24 лютого 1934 р. його було визнано винним у тому, що він є одним з керівників «УВО», з метою проведення «підривної провокаторської роботи» вступив до КП(б)У, здійснював «контрреволюційну роботу». Надзвичайна сесія Верховного Суду УСРР, яка постановою від 27 березня 1934 р. винесла А. А. Річицькому смертний вирок, виходила, зокрема, і з того, що своєю промовою у Арбузинському районі Одеської області він прагнув спровокувати селян на виступ проти Радянської влади¹².

Останнім часом з'явилися публікації, в яких розповідається про ще одну примітну особу з числа тих, хто вважався учасниками «УВО», — П. М. Губенка (Остапа Вишню)¹³. У обвинувальному висновку, підписаному начальником секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Б. В. Козельським, його помічником Долинським та оперуповноваженим Бордоном, йшлося про те, ніби Остап Вишня разом з О. Ф. Досвітнім під час демонстрації на роковини Жовтневої революції мав кинути бомбу на урядову трибуну. Далі говорилося про те, що «виконанню цього плану організації завадили арешти, здійснені ДПУ 3.XI. 1933 року».

Після цього було намічено другий план: Губенко-Вишня як член Оргкомітету письменників України разом з Досвітнім та Ірчаном організують делегацію до тов. Постишева. Під час прийому Губенко-Вишня повинен був стрелити в тов. Постишева з револьвера, який повинен

¹⁰ Військова колегія Верховного Суду СРСР визначенням від 11 вересня 1958 р. відмінила постанову Колегії ОДПУ СРСР від 5 вересня 1933 р. і постанову Особливої наради при НКВС СРСР від 10 грудня 1935 р. у відношенні О. Я. Шумського. Його справу припинено за відсутністю складу злочину.

¹¹ 19 жовтня 1988 р. Комітет партійного контролю при ЦК КПРС посмертно поновив його в партії.

¹² Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.— Едмонтон, 1985.— С. 150.

¹³ У відповідності з статтею І Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. А. А. Річицького реабілітовано в частині обвинувачення щодо приналежності до «УВО».

¹⁴ Див.: Коваль В. Донос // Літ. Україна.— 1990.— № 16, 17; Мусієнко О. Письменники України — жертви сталінського терору // Там же. — 1991. — № 14.

був одержати у обвинуваченого Досвітнього. Цей револьвер знайдено та вилучено під час арешту Досвітнього».

23 лютого 1934 р. заступник прокурора ДПУ УСРР Крайній написав: «Губенко, він же Остап Вишня, мною допитаний. Підтвердив всі свої свідчення¹⁴. Обв[инувальний] висновок затверджую. Пропоную розстріл». Однак рішенням Колегії ДПУ розстріл замінили 10 роками виправно-трудових таборів. Ось що згадував про подальшу долю О. Вишні в книзі «Зустрічі і прощання» Г. Костюк: «Прийшов лиховісний 1937-8 рік. У другій половині 1937 і в першій половині 1938 по всіх Ухта-Печорських та Воркутських таборах пройшло безприкладне в історії, санкціоноване державною владою, масове убивство безборонних в'язнів... Заціливши чудом., я згодом зустрів в'язня, що недавно прибув з материка... Він розповів, що довгий час перебував у таборі Кожва... У тому таборі, інформував він, перебував також український письменник Остап Вишня. Його на початку 1938 року забрали на якесь додаткове слідство в Чіб'ю... Очевидячки був фантастичний план створити міжтаборову націоналістичну організацію і на підставі цієї «дилової заслони» розправитися з нами...

Таємницю «щастя» Вишні, ген пізніше, розкрив мені Йосип Гіряк. Перебуваючи в таборі теж десь у районі Чіб'ю, він про долю Вишні довідався таке: в етапі по дорозі з Кожви до Чіб'ю Остап Вишня захворів на запалення легенів. У такому стані провадити його далі було неможливо. Конвоїр, у порозумінні, мабуть, з якимось начальством, просто кинув його в один з подорожніх ізоляторів. Там він мав або померти, або виздоровіти. Поки Вишня там лежав у високій гарячці й боровся зі смертю, в НКВД зайшли великі зміни. На місце Єжова прийшов Берія. Впроваджений Єжовим терор по таборах припинили. Всі, хто випадково дожили до цього моменту, були врятовані. Врятувався в цей випадковий спосіб і Остап Вишня»¹⁵.

І, нарешті, слід особливо підкреслити, що справа «УВО» мала на меті завдати (і завдала) нищівного удару по членах партії—вихідцях з Галичини. Питання саме про них з ініціативи В. А. Балицького розглядалось 31 травня 1933 р. на засіданні ЦКК КП(б)У. Серед виключених за цим рішенням з партії був, зокрема, С. І. Вітек, завідуючий відділом КПЗУ у Інституті історії партії при ЦК КП(б)У. У рішенні він кваліфікувався як такий, що «прибув на територію Радянського Союзу і проліз в партію з метою створення контрреволюційної, фашистської організації, яка ставила собі за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання».

8 червня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У погодилося із згаданим рішенням, назвавши заарештованих «групою сімнадцяти», хоча фактично у доданому до рішення списку зафіксовано 31 особу.

Заарештований 22 березня 1933 р. С. І. Вітек невдовзі почав визнавати власну провину і давати необхідні для тих, хто фабрикавав справу «УВО», свідчення. 17 травня 1933 р. він написав у ДПУ республіки таку заяву: «Визнаю, що я перебував у контрреволюційній організації УВО, в якій грали керівну роль Максимович, Романюк, Крілик, Чехович, Рудницький, Лозинський, Ерстенюк. Організація УВО мала на меті повалення Радянської влади в УСРР.

¹⁴ Після арешту 25 грудня 1933 р. О. Вишня під тиском слідчих почав давати свідчення, багато з яких написав власноручно. Так, наприклад, 13 січня 1934 р. він писав: «Не можу точно сказати, коли саме заснувалася названа контрреволюційна організація,— я увійшов до неї 1928 року, завербований Миколою Хвильовим...» Підтверджував О. Вишня і те, що готувався замах на П. П. Постишева, В. А. Балицького, В. Я. Чубаря, хоча ніяких конкретних деталей цього «атентату» не міг навести. Напевно, хоч у такий спосіб прагнув підкреслити безглуздість власних свідчень.

¹⁵ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга І.—Едмонтон, 1987.—С. 388—389.

Цю приналежність до УВО найрішучішим чином засуджую. Заявляю готовність розкрити по можливості наявні у мене відомості про контрреволюційну діяльність УВО. Приречена всіляка боротьба контрреволюції і всіляких ворогів Радянської влади проти СРСР. Буду по можливості допомагати Радянській владі у її переможній ході шляхом будівництва соціалізму й безкласового суспільства».

Однак ця готовність допомогти ДПУ врятувала С. І. Вітека лише тимчасово: постановою судової трійки Колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. його було позбавлено волі на 10 років. Він відбував строк у Верхньоуральській в'язниці. У 1937 р. його обвинуватили у «здійсненні антирадянської агітації серед в'язнів» і за постановою трійки УНКВС по Челябінській області від 2 жовтня 1937 р. розстріляли¹⁶.

Підсумки викриття «УВО» підбив у своїй доповіді на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев: «...На початку 1933 року ДПУ була розкрита нова організація «Українська військова організація» («УВО»). Лише тепер видно, наскільки ця болячка на тілі Радянської України встигла розповзтись. Їм удалось розсадовити окремих своїх людей і навіть цілі групи націоналістів на різних ділянках соціалістичного будівництва і особливо будівництва радянської української культури»¹⁷. П. П. Любченко у своєму виступі на з'їзді додавав: «А я вам прямо скажу, що ДПУ України з приїздом товариша Балицького стало по-політичному оцінювати факти, робити з них висновки. Яворський, якого раніше брали окремо, Бадан, якого раніш брали окремо, Ерстенюк, якого раніш брали окремо,— всі ці Бадани, Яворські, Ерстенюки, вони під більшовицьким оком досвідченого чекіста і більшовика предстали як організація, що керувала контрреволюційною підривною роботою проти диктатури пролетаріату»¹⁸. Мине три роки, і НКВС «візьме» не П. П. Любченка «окремо», а впише його у склад міфічної «контрреволюційної організації» колишніх боротьбистів.

«ЧИСТКА» І БВИВСТВО С. М. КІРОВА

Незважаючи на винятково складний, а часом і трагічний характер соціально-економічного розвитку на Україні на початку 30-х рр., Сталін і його оточення постійно вимагали (і у переважній більшості ситуацій успішно), щоб республіканське керівництво постійно приносило «клятву вірності» сталінській політичній лінії, підтримувало генсека у боротьбі з тими, хто прагнув протидіяти цій лінії. Одна з таких спроб, як відомо, пов'язана була з ім'ям М. М. Рютіна¹⁹. Особлива нарада ОДПУ СРСР винесла йому смертний вирок. Сталін зажадав, щоб це рішення підтримало Політбюро ЦК ВКП(б). Чималу роль в цьому повинен був відіграти той факт, що М. М. Рютіна та його однодумців засуджують місцеві партійні організації. На Україні таку підтримку генсек одержав. 12 жовтня 1932 р. на Пленумі ЦК КП(б)У С. В. Косіор виступив з повідомленням про викриття «контрреволюційної білогвардійської організації Рютіна — Галкіна — Іванова та ін.». У спеціально прийнятій постанові зазначалося, що Пленум розцінює виступ

¹⁶ За визначенням військового трибуналу Київського військового округу від 4 липня 1958 р. вироки С. І. Вітеку були відмінені «за відсутністю складу злочину». Рішенням Секретаріату ЦК Компартії України від 20 липня 1990 р. С. І. Вітек помертньо реабілітований у партійному відношенні.

¹⁷ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1934.— С. 204—205.

¹⁸ Там же.— С. 446.

¹⁹ Див.: Старков Б. Честь партии // Знание — сила.— 1988.— № 10.— С. 79—85; Л. М. Рютіна: жизнь во весь рост // Ветеран.— 1989.— № 28. Шишкин И. Б. Дело Рютіна // Вопр. истории.— 1989.— № 7.— С. 39—52; Боршаговский А. В четыре ночи пришли из ГПУ... // Комс. правда.— 1990.— 25 сент.

М. М. Рютіна і його прибічників як «підлу вихватку ренегатів, що, об'єднуючи рештки всіляких розбитих партією антипартійних, антирадянських груп і течій, з нечуваною зухвалістю виступили проти комуністичної партії і пролетарської диктатури»²⁰. Закінчувалась постановою словами: «Хай живе улюблений вождь партії т. Сталін!»²¹.

Однак восени 1932 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) Сталін не одержав підтримку. Проти смертного вироку М. М. Рютіну виступив С. М. Кіров, котрого фактично підтримали інші члени Політбюро²². Пізніше М. М. Рютіна все-таки було знищено, як і інших чесних і принципових діячів, які усвідомили небезпеку сталінської тиранії. Це станеться переважно у 1937—1938 рр.

А своєрідним прологом «великого терору» з повною підставою можна назвати «чистку» партійних рядів, розпочату в 1933 р. У республіці саме в цьому році вона проходила у Київській, Донецькій, Одеській, Вінницькій областях, а наступного, 1934 р.— у Харківській, Дніпропетровській, Чернігівській областях і в Молдавській АСРР²³. Прийом у партію тимчасово припинили. За даними, які П. П. Постишев навів на листопадовому (1933 р.) Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, із 120 тисяч членів і кандидатів у члени партії, які пройшли чистку, на 15 жовтня «вичистили» 27 500 чоловік «класово ворожих, нестійких, таких, що розклалися, елементів»²⁴.

Більш повні дані про хід «чистки» містить доповідь К. В. Сухомлина на XII з'їзді КП(б)У. «Багатюща практика нашої роботи,— підкреслювалося в доповіді,— яскраво підтверджувала геніальний аналіз товариша Сталіна, який він зробив на січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) щодо нових форм і методів ворожої підривної роботи «тихою сапою», і особливо це помічалося, коли ми мали справу з знахабнілими націоналістичними елементами. Вороги нашої пролетарської країни, вороги радянської влади, комуністичної партії — вороги з партквитком в кишені,— чи це контрреволюційні троцькісти, праві опортуністи, буржуазні націоналісти,— всі вони звичайно застосовували тактику дворушництва, глибоко ховали свою ворожу суть, своє справжнє обличчя і підривні дії. Це, звичайно, ускладняло викривання їх»²⁵.

За даними К. В. Сухомлина, в Донецькій, Київській, Вінницькій, Одеській областях «чистку» пройшли 267 907 чол., виключено з партії 51 713 чол., або 19,3%²⁶. Було дано і пояснення, за що виключали з партії: 23,1% виключено за «пасивне перебування в партії», 21% — за «порушення партійної і державної дисципліни», «потім ідуть ворожі і класово чужі елементи — 18%»²⁷. Тільки по Донецькій області, якій після постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 квітня 1933 р. Сталін, Молотов і Каганович приділяли особливу увагу²⁸, було виклю-

²⁰ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 394, арк. 21.

²¹ Там же.— арк. 22.

²² Старков Б. Честь партии // Знание — сила.— 1988.— № 10.— С. 82; Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна. — К., 1989.— Кн. 1.— С. 351; Медведєв Р. А. О Сталине и сталинизме.— М., 1990.— С. 264.

²³ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 444.

²⁴ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 13.

²⁵ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеног. звіт. — С. 231.

²⁶ Там же.— С. 238.

²⁷ Там же.

²⁸ К. Ф. Коваль на XII з'їзді КП(б)У цитував телеграму, що її надіслали Донецькій парторганізації Й. В. Сталін, В. М. Молотов, Л. М. Каганович: «Лист Косіора і повідомлення обкому про репресії проти вільних і невільних саботажників одержані».

Нарешті от ви починаєте братися за справу по-більшовицькому, ламаючи опір комуністичних і некомуністичних чиновників.

До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас цілком достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу.

По суті справи проведені вами заходи — тільки перший крок, який не можна вважати достатнім. Щоб перемогти, треба зробити дальший крок, розгорнути на всю самокритику і перевірку виконання по всіх рудоуправліннях і шахтоуправліннях

чено до 20% всього складу парторганізації. Третину з них віднесли до «класово ворожих, куркульських елементів і переродженців», які «свідомо творили справу класового ворога, прикриваючись партійним квитком»²⁹.

Всього по КП(б)У, як зазначав у доповіді на XII з'їзді К. В. Сухомлин, за два з половиною роки було притягнуто до відповідальності 104 458 чол., з них виключено 39 017 чол. Серед притягнутих до партвідповідальності 17 150 чол. кваліфікувались як «праві опортуністи, троцькісти, «ліваки», примиренці, націоналісти і націонал-ухильники». 6 323 чол. саме таких виключили з партії³⁰. «Хід чистки,— зазначав К. В. Сухомлин,— виявив, що класовий ворог і його агентура — праві опортуністи, троцькісти, націоналісти — намагались знизити значення і ефективність чистки, намагались організувати саботаж чистки, змови мовчання і т. д.

...Треба також мати на увазі, що класовий ворог намагався і буде намагатися використати чистку для того, щоб, з одного боку, дискредитувати справжніх більшовиків, а з другого боку — всіма силами залишити свою агентуру в партії»³¹. Зрозуміло, що такого роду висновки (а їх робив не тільки К. В. Сухомлин) відкривали можливості для подальшого нагнітання психозу всередині партії, для посилення атмосфери підозрілості.

Хвиля репресивних заходів, що почали застосовуватися до членів партії, в 1934 рр. була посилена деформацією карного та карно-процесуального законодавства. Рішенням ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. замість ОДПУ створювався загальносоюзний наркомат внутрішніх справ (НКВС), а постановою від 5 листопада 1934 р. при наркомі внутрішніх справ було створено Особливу нараду. Це був по суті антиконституційний позасудовий орган, що діяв в системі органів держбезпеки і практично не був нічим пов'язаний у розв'язанні питань про підстави та межі застосування карної репресії³². Особлива нарада, а також інші позасудові органи («двійки», «трійки») стали знаряддям масового знищення людей у добу сталінізму. В 1935 р. Прокурором СРСР було призначено А. Я. Вишинського. Він скасував прокурорський нагляд за законністю у діяльності органів державної безпеки у справах про державні злочини.

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито С. М. Кірова. Того ж дня за пропозицією Сталіна приймається постанова ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Згідно з постановою, строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялося, а вирок виконувався негайно після винесення. 9 грудня Г. І. Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР», де були враховані вищезгадані положення, що стали основою беззаконня на наступні роки³³. «Хартією терору» називає постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р.

без винятку, перевірити людей на місці і безумовно покарати всіх тих, від яких **тільки** хоч би віддаленим душком саботажу. Тільки при цій умові перемогу можна **вважати** більш-менш гарантованою» (XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стевогр. звіт.— С. 401).

²⁹ Вайнов А. Про реалізацію постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 квітня 1933 р. і дальші завдання партійної організації Донбасу по вугіллю // Більшовик України.— 1934.— № 1.— С. 114.

³⁰ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеног. звіт.— С. 230.

³¹ Там же.— С. 240.

³² Див.: Власть и закон // Правда.— 1988.— 7 окт.; Донков И., Тепцов Н. Вершини судьбы людей // Сельская жизнь.— 1989.— 2 апр.; Усенко І. Б. Позасудова репресія. Як це починалося // Комуніст України.— 1990.— № 2.— С. 53.

³³ Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету // Більшовик.— 1934.— 10 груд.

Р. Конквест³⁴. З такою характеристикою важко не погодитись. В останні роки у вітчизняній історіографії висловлюються найрізноманітніші точки зору з приводу мотивів та обставин загибелі С. М. Кірова³⁵. «Якщо вбивство Кірова було організовано,— зауважує О. М. Яковлев,— значить, це наш вітчизняний варіант «підпалення рейхстагу»³⁶. Факти засвідчують, що Сталін сповна скористався загибеллю С. М. Кірова.

Повною мірою відчувалось це і на Україні. Ось що згадував у зв'язку з цим Г. Костюк: «Вже 4 грудня «Правда» повідомила про викриття двох великих груп «терористів-білогвардійців». Пішли чутки про арешти в Києві і Харкові. З уст до уст передають імена: П. Петренко, Г. Майфет, Г. Піддубний, В. Поліщук, В. Підмогильний, О. Влизько, Д. Фальківський. І раптом — арешти найближчих мені людей: Епіка, Мисика, Куліша. Це вже було понад усякі сили вдавати спокійного. Дихати ставало важко»³⁷. «Хартія терору» почала діяти.

(Далі буде)

Одержано 1.08.91

В данном разделе статьи завершается повествование о судьбе А. Я. Шумского и некоторых других лиц, которые проходили по так называемому делу «УВО». Автор обращается к событиям 1933—1934 гг., когда проходила «чистка» партии, оценивает последствия убийства С. М. Кирова, после которого началась новая волна репрессий.

³⁴ Конквест Р. Большой террор // Нева.— 1989.— № 9.— С. 139.

³⁵ Див. наприклад: Кирилина А. Выстрел в спину. Жизнь и смерть С. М. Кирова: факты и версии // Красная звезда.— 1988.— 12 нояб.; Выстрел в Смольном // Советская культура.— 1989.— 15 авг.; Целмс Г. Убийство Кирова: последний свидетель // Лит. газета.— 1990.— 27 июня; Вокруг убийства Кирова // Правда.— 1990.— 5 нояб.; Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме.— С. 298—308.

³⁶ Яковлев А. О декабрьской трагедии 1934 года // Правда.— 1991.— 28 янв.

³⁷ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Кн. 1.— С. 465.

* * *

О. Б. Головка (Київ)

Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва

Автор доводить, що частина слов'янського населення Південно-Східної Європи мала входила (повністю або частково) до державної структури Київської Русі. Аналіз класово-станової системи та занять цього населення свідчить, що воно було давньоруським аналогом та генетичним попередником українського козацтва.

Питання про слов'янське населення на території причорноморських степів доби виникнення та існування Київської Русі має важливе значення як для вивчення тогочасних суспільно-політичних процесів у Східній Європі, так і ретроспективного розгляду історії степового регіону Східної Європи. Його розв'язання відкриває додаткові можливості для з'ясування обставин і причин виникнення українського козацтва — складової частини станової структури середньовічного суспільства, розуміння козацтва як історичного явища, певні ознаки якого були притаманні багатьом етнополітичним спільностям феодальної доби. Розгляд поставленої проблеми вимагає всебічного аналізу широкого кола історичних факторів, а саме — взаємодії природно-геогра-